

СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА – ПРИЧИНА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ОСІБ, ЩОДО ЯКИХ ЗАСТОСОВАНО ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ¹

Віра НАВРОЦЬКА

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
м.Львів, Україна*

Люди, котрі страждають психічними розладами – це, певно, одна з найвразливіших категорій населення. У низці міжнародних актів (як-от, у ст.12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, ст.7, 9-10 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права²), одним із показників гуманізації та демократизації суспільства, його соціального розвитку названо забезпечення прав осіб у сфері психічного здоров'я. Пильна увага до прав осіб вказаної категорії в Україні обумовлена, з поміж-іншого численними міжнародними зобов'язаннями нашої держави у цій сфері³. У Принципах захисту осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги⁴, у Декларації про права розумово відсталих осіб⁵ зазначено, що яка-небудь людина з психічними захворюванням вправі користуватися всіма цивільними, соціальними, культурними, політичними й економічними правами та що обмеження у їх реалізації допустиме тільки в межах, передбачених законом та з метою захисту здоров'я й безпеки самого

¹ Фінансується Європейським Союзом. Проте висловлені погляди та думки належать лише автору і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Європейського виконавчого агентства з питань освіти та культури (EACEA). Ні Європейський Союз, ні Європейське виконавче агентство з питань освіти та культури (EACEA) не можуть нести за них відповідальність.

² Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

³ Навроцька В.В. Особливі порядки кримінального провадження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С.113.

⁴ Принципи захисту осіб з психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1991 року. URL: <https://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/46/119>.

⁵ Декларація про права розумово відсталих осіб: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 20 грудня 1971 р. URL: <https://zakononline.com.ua/documents/show/169900>

психічно хворого, інших осіб чи з метою захисту правопорядку, суспільної безпеки, моральності й здоров'я.

У минулому реальне застосування примусових заходів медичного характеру було справжньою ганьбою психіатрії (що справедливо засуджувалося міжнародним співтовариством). Саме тому Асоціація психіатрів СРСР була виключена із Всесвітньої психіатричної асоціації і була відновлена тільки у 1989 р. Діагноз психічної хвороби і поміщення здорової людини до психіатричної установи були достатньо поширеними способами розправи над інакомислячими. За «необхідності» того, владі не потрібно було доводити наявність таких, до прикладу, складів злочину як антирадянська агітація та пропаганда. Адже коли для цього не знаходилося необхідних доказів, неугодна особа просто поміщалася (нерідко і без рішення суду) до психіатричної лікарні, фактично це ж було справжнім позбавленням волі. Яскравим прикладом цієї карально-психіатричної практики була, наприклад, розправа із відомими правозахисниками П.Г. Григоренком, Л.І. Плющем, видатним вченим А.Д. Сахаровим та іншими громадянами, неугодними режиму⁶.

В Україні піднімається тема «каральної психіатрії», причому як у ретроспективному плані⁷, так і для позначення негативних моментів психіатрії сучасності, у тому числі й на території тимчасово окупованого

⁶ Сторіччя Андрія Сахарова та Україна: із архівів КДБ про «головного дисидента і агента ЦРУ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/sto-rokiv-dysydentu-andriyu-saharovu/31267030.html>; Генерал Петро Григоренко. Таврія, Москва, «психушка», Нью-Йорк. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5c1c76a25d7c5/>; Петро Григоренко- дисидент і бойовий генерал СРСР. URL: <http://heroes.profi-forex.org/ua/grigorenko-petr-grigorevich>; Шаренко С.Л. Проблемні питання застосування примусових заходів медичного характеру. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9268/1/Sharenko.pdf>.

⁷ Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша /упорядники Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С.158; Комісія МОЗ знайшла архів каральної психіатрії у Дніпрі. Історична правда. 7 липня 2017 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2017/07/31/150124/>; Constantine A. Psychic Dictatorship in the USA. LA: Feral House, 1995; Schefflin A., Opton Jr. The Mind Manipulation: A Non-Fiction Account .New-York: Paddington Press, 1978; Pines M. The Brain Changers Scientists and the New Mind Control. New York: Harcourt Brace Jovanovich , 1975; Boward W. Operation Mind Control. New York: Dell, 1978; Каральна психіатрія та її жертви. Як розправлялися з дисидентами в добу «розвинутого соціалізму». URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/karalna-psyhiatriya-ta-yiui-zhertvy-yak-rozpravlyalysya-z-dysydentamy-v-dobu-rozvyvenogo-socializmu>; Репресивна психіатрія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Репресивна_психіатрія Каральна психіатрія в СРСР: як репресії «лікували» дисидентів. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20210516-karalna-psyhiatriya-v-srsr-yak-represiyi-likuvaly-dysydentiv/>; Широкова І.В. Каральна психіатрія у СРСР: наука на службі у держави (1960-1980 р.). Наукові записки НАУКУМА. 2012. Том 130. Історичні науки. С.33-36; Захарова Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харків: Фоліо, 2003; Voren R. Van. Comparing Soviet and Chinese Political Psychiatry. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*. 2002. Vol.30 (1). P.133.

Криму⁸. Зокрема, Нарімана Джеліяла – заступника голови Меджлісу кримотатарського народу («підозрюваного» ФСБ РФ у підриві ділянки газопроводу поблизу Сімферополя) незаконно заарештували у Криму 4 вересня 2021 року та перемістили із СІЗО м. Сімферополя до одного з відділень Кримської психіатричної лікарні №1, з метою начебто проведення щодо нього стаціонарної психолого-психіатричної експертизи. Аналогічні дії було вчинено у серпні 2016 р. й щодо іншого кримотатарського політика, теж свого часу заступника голови Меджлісу Ільмі Умерова (котрий під час анексії Автономної Республіки Крим та Севастополя Росією, офіційно заявив про невизнання сепаратистів та закликав громадян бойкотувати проведений владою РФ «референдум» в АРК 16 березня 2014 р).

Такі та подібні їм яскраві тривожні психіатричні реалії свідчать відновлення використання психіатрії з немедичної метою для дискредитації політичних опонентів та боротьби із ними, для помсти тим, із ким склалися неприязні, ворожі стосунки, для «відбракування» нелояльних осіб, для придушення правозахисної діяльності тощо. Ось чому вкрай важливим є суворе дотримання законності гарантій охорони прав учасників процесу у провадженнях по застосуванню примусових заходів медичного характеру.

Водночас доводиться констатувати, що порушення прав осіб при застосуванні примусових заходів медичного характеру далеко не завжди трапляється у разі злісного, умисного застосування відповідних правових норм всупереч їх призначенню у суспільстві. Куди частішими є випадки, коли порушення прав осіб із психічними розладами зумовлені тим, що законодавець у нормах кримінального матеріального та процесуального законодавства вкрай суперечливо та неоднозначно формулює окремі правові положення.

Одним із прикладів колізій норм кримінального матеріального та процесуального законодавства, неналежного врахування інтересів осіб, щодо яких вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного характеру, є положення ч.3 ст.515 КПК України. Там йдеться про те, що «у разі засудження *цієї особи* (тієї, яка після вчинення кримінального правопорушення: а) спочатку захворіла на психічну хворобу чи в неї настав тимчасовий розлад психічної діяльності або інший хворобливий розлад психіки, що позбавляли її можливості усвідомлювати своє діяння та / або керувати ним, б) а потім вона одужала – В.Н.) до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні для військовослужбовців чи позбавлення

⁸ Дзвіночки з минулого. Каральна психіатрія в окупованому Криму.
URL: <https://crimea.suspilne.media/ua/articles/137>

волі, час її перебування в медичній установі (! – В.Н.) зараховується у строк відбування покарання»⁹.

До цього положення (а, вірніше, до законодавця, який його виклав таким чином) у мене є низка зауважень:

1) Передусім, виникає питання про те, про яку ж це таку «медичну установу» йдеться? Якщо немає жодної конкретизації (а її таки немає!) – то можна припустити, що при цьому мають на увазі будь-яку медичну установу. Наприклад, ту, де такій особі проводять хірургічне втручання по видаленню апендициту, де здійснюють протезування зубів, де у жінки приймають пологи тощо. Звісно, системний спосіб тлумачення (зокрема, тлумачення ч.3 ст.515 КПК України у її співвідношенні із ч.1 цієї ж статті, а також аналіз назви Глави 39 КПК України, де розміщена ст.515 цього Кодексу) не дає підстав для такого твердження. Але якщо законодавець не мав на увазі будь-яку медичну установу (перебування у якій зараховується в строк відбування покарання), то й свої міркування повинен був би викладати максимально чітко та зрозуміло.

2) Також не зрозуміло: чому суто кримінально-правова норма «затесалася» до КПК України? Адже згідно положень ч.3 ст.3 КК України кримінальна протиправність діяння, його караність, а також «інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим (тобто КК України – В.Н.) Кодексом»¹⁰. Зарахування ж у строк покарання часу лікування психічно хворого, до якого було застосовано примусові заходи медичного характеру, є нічим іншим, як отими самими «іншими кримінально-правовими наслідками».

3) Ще можна було б змиритися з тим, що у КПК опинилася норма з матеріально-правовою природою, але яка хоча б не йшла врозріз із приписами КК України або яка б дублювала (відтворювала) зміст вже існуючих положень цього Кодексу (хоча, звісно, з точки зору нормотворчої техніки це усе-одно нікуди не годиться¹¹, щонайменше це б суперечило положенням п.4 ч.1 та п.3 ч.4 ст.34 Закону України «Про правотворчу діяльність» щодо уніфікованості термінології та відсутності повторення норм права іншого нормативно-правового акту)¹².

Проте тут усе набагато гірше! Положення ч.3 ст.514 КПК України таки явно іде врозріз з тим, про що йдеться у Кримінальному кодексі.

⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

¹⁰ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹¹ Навроцька В.В. Взаємозв'язки й колізії кримінального процесуального та кримінального законодавства України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2025. С. 99, 250, 260.

¹² Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08. 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.

Так, у ч.4 ст.84 КК України сказано, що: «У разі одужання осіб, зазначених у частинах першій та другій цієї статті, вони повинні бути направлені для відбування покарання, якщо не закінчилися строки давності, передбачені статтями 49 або 80 цього Кодексу, або відсутні інші підстави для звільнення від покарання. При цьому час, протягом якого до осіб застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховуються в строк покарання за правилами, передбаченими в частині п'ятій статті 72 цього Кодексу, а один день позбавлення волі дорівнює одному дню застосування примусових заходів медичного характеру».

Із щойно процитованого положення КК України можна зробити висновки, згідно яких:

а) у ньому законодавець (на відміну від того, про що йдеться у ч.3 ст.515 КПК України) вважає за можливе зарахувати видужалій особі (стосовно якої попередньо було застосовано примусові заходи медичного характеру) у строк відбування покарання із відповідним перерахунком час застосування до неї *будь-яких із передбачених у ч.1 ст.94 КК України заходів*:

– як тих, що пов'язані із госпіталізацією до закладів з надання психіатричної допомоги із звичайним, посиленням чи суворим наглядом (та які у ч.3 ст.514 КПК України чомусь іменуються «медичними установами»),

– так і тим, що не пов'язаний із перебуванням у них – при застосуванні примусового заходу медичного характеру у вигляді надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку.

3-2) до того ж, перерахунок часу застосування примусових заходів медичного характеру у строк покарання має здійснюватися *не лише* тоді, коли особі попередньо призначили покарання у вигляді *арешту, обмеження волі, тримання у дисциплінарному батальйоні для військовослужбовців або позбавлення волі* (як про це сказано у ч.3 ст.515 КПК України), але й також у вигляді *виправних робіт, громадських робіт та службових обмежень для військовослужбовців* (ч.1 та 5 ст.72, ч.4 ст.84 КК України)¹³.

З огляду на вищесказане положення ч.3 ст.515 КПК України як такого, що: а) не є процедурним за своєю природою, б) таким, що явно суперечить положенням КК України, в) обмежує права осіб із психічними розладами, пропоную виключити.

¹³ Навроцька В.В. Взаємозв'язки й колізії кримінального процесуального та кримінального законодавства України: дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.09. Львів, 2025. С259-260.